

ՑԱԿԱՆՅԱՆ ՌՌՍԱԿԱՆ

ՊԱՐՈՒՅՐ ՀԱՅԿԱԶՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

*«Եւ այժմ ահա զուարճացայց, ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն,
հասնելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնւոյն սերունդք
ի թագաւորութեան հասնեն յաստիճան»
(Մովսիսի Խորենացոյ, Ա, ԻԱ/ԻԲ)*

Քանալի բառեր՝ Պարույր Հայկազն, Հայոց թագավոր, Մովսես Խորենացի, Սեբեոս, Մովսես Կաղանկատվացի, Թովմա Արծրունի, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Ուխտանես, Սամուել Անեցի, Միքայել Չամչյանց, XIX դարի հայ պատմագրություն:

Ներածություն

Պարույր Սկայորդու, որպես Հայոց թագավոր կամ թագավորության հիմնադիր լինել-չլինելու հարցն արդեն շուրջ երկուսուկես դար է, ինչ գտնվում է պատմաբանների ուշադրության ոլորտում՝ դառնալով հայոց պատմագրության կարևորագույն հարցերից մեկը: Հայագիտության մեջ նրա շուրջ գիտական բանավեճերը ցայսօր շարունակվում են: Գիտական լուրջ տարակարծություններ են առաջացել մասնավորապես Պարույրի «Սկայորդի» հայրանվան և էթնիկական ծագման խնդիրների շուրջ:

Ցավոք, այս և հարակից հարցերը մշտապես շաղկապվել են ուրարտական պետության անկման հիմնախնդիրներին՝ հայտնվելով յուրօրինակ գիտական փակ շրջանի մեջ: Մասամբ հենց հետազոտական այս մեթոդի պատճառով է, որ հայագիտությունը Պարույրի ինքնության և ժամանակի խնդիրներին մինչ օրս վերջնական պատասխան չի տվել: Ավելի լուրջ են աղբյուրագիտական հենքի

պակասից ծնվող դժվարությունները: Սակայն եթե ժամանակի ընթացքում աղբյուրները քանակական առումով չնչին չափով են ավելանում, դրանց նկատմամբ գիտական մոտեցումներն ավելի դինամիկ են փոփոխվում: Սույն հոդվածում մենք կանդրադառնանք վերոնշյալ հիմնախնդրի ուսումնասիրության աղբյուրագիտական բազային՝ ներկայացնելով նաև XVIII-XIX դդ. պատմագիտության ոլորտում դրա հետազոտական մոտեցումներն ու արդյունքները:

1. Աղբյուրագիտական հենքը

Հայկական թագավորության առաջացման վերաբերյալ աղբյուրագիտական դաշտը բաղկացած է Պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և միջնադարյան հայ պատմիչներ Սեբեոսի, Թովմա Արծրունու, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Ուխտանեսի և Սամուել Անեցու հիշատակություններից ու Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» երկի տվյալներից: Սակայն այդ աղբյուրներից միայն առաջինների մոտ է խոսվում թագավորության առաջացման մասին, իսկ երկրորդում՝ գոյության¹:

Հիմնախնդրի լուսաբանման առումով ուսումնասիրողների կողմից կարևորվել են հատկապես հայ մատենագիրների վկայությունները: Ընդ որում կարծրացած է այն պատկերացումը, որ Մովսես Խորենացուց հետո ապրած և իրենց «Պատմությունները» շարադրած մյուս հայ պատմիչները՝ Սեբեոսը, Թովմա Արծրունին, Հովհաննես Դրասխանակերտցին և այլք, իրենց պատմության նախաբանը կամ առաջին գլուխը, որտեղ շարադրվում է հայ ժողովրդի պատմությունը սկզբից մինչև նրանց ապրած ժամանակաշրջանը, օգտվել են Խորենացուց կամ ուղղակի կրկնօրինա-

¹ **Ցականյան Ռ.**, Էթնոքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. VII-VI դդ., Երևան, 2018, էջ 184-198:

կել են նրան: Նյութի խորագնին ուսումնասիրության և պատմիչների հաղորդումների համադրման արդյունքում վերոհիշյալ կարծիքը չի հաստատվում²:

1.1. *Մովսես Խորենացի:*

Խոսելով թագավորության առաջացման մասին՝ Պատմահայրը հիացմունքով նշում է. «*Եւ այժմ ահա զուարճացայց, ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասնելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնւոյն սերունդք ի թագաւորութեան հասնեն յաստիճան*»³:

Պատմահայրը Պարոյրին անդրադառնում է երկու անգամ՝ նախ իր Հայոց արքաների «*ցուցակում*», որտեղ Հայկ Նահապետից հետո նա 38-րդն է, ապա՝ բուն տեքստում:

Այսպես, Պատմահայր Մովսես Խորենացին արձանագրում է, որ Պարոյրը՝ «**որդի Սկայորդույ**», հայկական ուժերի գլուխն անցած, ակտիվ մասնակցություն է ցուցաբերել Ասորեստանի դեմ պայքարում և հանդես բերած իր պատրաստակամության դիմաց շուտով Մարաստանի թագավոր Կիաքսարից (մ.թ.ա. 625-585 թթ.) ստանում է «թագավորության պատիվ և ձև». «*Վերջին սոցա, որք առ Ասորեստանեայց թագաւորութեամբն ... զմերս ասեմ Պարոյր առ Սարդանապալլաւ, որ ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն տուեալ գրանի Վարբակայ Մարի, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալլայ:*

² **Ցականյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 185: **Նույնի՝** Армения от Хайка до Парнаваза: миф и реальность, Метаморфозы истории, 2018, № 12, стр. 127-147. **Նույնի՝** Ասորեստանի անկման Խորենացու և Մեբեոսի տարբերակները, ՎԷՄ, 2017, № 4, էջ 230-239: **Նույնի՝** Թովմա Արծրունու նորբաբելոնյան արքայացանկը և նրա աղբյուրը, Էջմիածին, 2010, Երևան, էջ 61-62:

³ **Մովսեսի Խորենացու** Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տիֆլիս, 1913, Ա, ԻԱ/ԻԲ:

... Յինքն եւ զբազն մեր նախարար յանգուցանէ զՊարոյր, թագաւորութեան շուք եւ ձեւ նմա խոստանալով»⁴:

Պատմահոր այս հիշատակությունը ուսումնասիրողների կողմից տարբեր գնահատականների է արժանացել: Սակայն մեկ բան փաստ է, որ, ըստ Խորենացու հիշատակության, Պարոյրը հայկական թագավորության հիմնադիրն է: Որպես իր խոսքի հաստատում Պատմահայրը նշում է. «Եւ զի արդարն զայնու ժամանակավ էր ազգիս մերոյ թագաւորութիւն՝ վկայէ և Երեմիա⁵ մարգարե ի բանս իւր, հրաւիրելով ընդդէմ Բաբելոնի ի պատերազմ ...: Եւ այս հաւաստի գոլոյ մերոյ թագաւորութեանն առ այնու ժամանակավ»⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, Պատմահայրը՝ որպես քրիստոնյա եպիսկոպոս, հենվելով աստվածաշնչյան հաղորդումների վրա, նույնպես ուներ լուրջ հիմքեր, որ տվյալ ժամանակաշրջանում իրոք թագավորություն գոյություն ուներ: Եվ բավական էր ժողովրդական բանահյուսությանը կցել Երեմիայի մարգարեությունը, որի արդյունքում ստացվեր Խորենացու գեղեցիկ ու անզուգական հիշատակությունը:

Պատմահայրը նույնիսկ անհրաժեշտ է համարել ցուցակի տեսքով ներկայացնել հայ թագավորների ցանկը: Հայ թագավորների «ցուցակը» գլխավորում է «Պարոյր, որդի Սկայորդոյ», որին Խորենացին անվանում է «ի վարբակայ Մարէ պսակեալ», սրան հաջորդում են Հրաշեայ, Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կոռնակ, Փառ(ւ)ոս, Միւս Հայկակ, Երուանդ Սակաւակեաց և Տիգրան թագավորները: Այս թագավորներից Խորենացին խոսում է միայն երկուսի մասին՝ Պարոյր Սկայորդոյ՝ որպես առաջին թագավորի և Տիգրանի մասին: Մնացածները հիշատակվում են միայն «ցուցակում»:

⁴ **Մովսիսի Խորենացոյ** Պատմութիւն Հայոց, Ա, ԻԱ/ԻԲ:

⁵ **Երեմիա**, 27-29, 51:

⁶ **Մովսիսի Խորենացոյ** Պատմութիւն Հայոց, Ա, ԻԲ/ԻԳ:

1.2. **Սեբեոս:**

Ժամանակագրորեն հաջորդ պատմիչը Սեբեոսն է, որի մոտ, սակայն, ոչ միայն խոսք չկա Պարոյր Սկայորդու մասին, այլև Հայոց թագավորության առաջացման վերաբերյալ⁷: Սեբեոսյան պատումն էլ իր հերթին չի համընկնում Պատմահոր հիշատակությունների հետ⁸:

1.3. **Մովսես Կաղանկատվացի:**

Մովսես Կաղանկատվացին VII դարի պատմիչ է: Նա իր «Աղվանաց աշխարհի պատմությունը» երկում անփոփոխ ներկայացնում է Մովսես Խորենացու ցանկը⁹:

1.4. **Թովմա Արծրունի:**

Հիմնախնդրի առումով հաջորդ հայ պատմիչը IX-X դարերում ապրած Թովմա Արծրունին է: Պատմիչն արձանագրում է. «*Վարբակայ Մարի բարձեալ զիշխանութիւնն Ասորեստանեայց՝ զՊարոյր Հայկազնեայ ապահարկէ ի հարկաբարձութենէ եւ թագապարիւ իշխանութեամբ մեծարեալ՝ տայ զոր բազում յօգնականութիւն, եւ դարձեալ հաստարկ զթագաւորութիւն Հայոց*»¹⁰:

⁷ **Սեբեոս**, Պատմություն, աշխատասիրության՝ Գ.Գ. Աբգարյանի, Երեվան, 1979:

⁸ Մանրամասն տե՛ս **Ցականյան Ռ.**, Ասորեստանի անկման Խորենացու և Սեբեոսի տարբերակները, էջ 230-239:

⁹ **Մովսես Կաղանկատուացի**, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ հատոր, Ժ դար, գիրք Բ, Անթիլիաս, 2010, Ե, էջ 37:

¹⁰ **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ հատոր, Ժ դար, գիրք Ա, Անթիլիաս, 2010, էջ 79: **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմություն տանն Արծրունեաց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունը՝ Մ.Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան, 2006, Ա, Դ, էջ 42:

Մովսես Խորենացու և Թովմա Արծրունու հիշատակությունների միջև տարբերությունները նույնպես ակնհայտ են: Թովմա Արծրունու մոտ հիշատակված չէ Պարույրի հոր անունը: Նա հանդես է գալիս տոհմանվամբ՝ *Հայկազն*: Բացի այդ, հետաքրքրականն այն է, որ, ըստ Խորենացու, Պարույրը դառնում է Հայոց առաջին թագավորը, այսինքն՝ հայկական թագավորության հիմնադիրը, մինչդեռ Թովմա Արծրունին Պարույրին չի ճանաչում որպես հայ առաջին թագավոր: Նրա հիշատակությունից («... **եւ դարձեալ հաստատէ զթագաւորութիւն Հայոց**») ակնհայտ է դառնում, թե ինչ է նկատի ունեցել պատմիչը: Այսինքն՝ ըստ Թովմա Արծրունու, Պարույրից դեռ առաջ գոյություն է ունեցել հայկական թագավորություն, որը ինչ-որ ժամանակ ու ինչ-որ պատճառով դադարել է գոյություն ունենալ: Հետագայում «Վարբակ»-Կիաքսարը Պարույրին մեծարել է թագով և կրկին վերականգնել Հայոց թագավորությունը: Այսինքն՝ պետություն որպես այդպիսին չի առաջացել, ինչպես հիշատակում է Պատմահայրը, այլև վերաճանաչվել է: Իսկ սրանք արդեն տարբեր բնույթի գործընթացներ են¹¹:

1.5. Հովհաննես Դրասխանակերպի:

Պարույրի վերաբերյալ շատ հետաքրքիր են Հովհաննես Դրասխանակերտցու հիշատակությունները: Թեև դրանց հիմքում ընկած են Մովսես Խորենացու հաղորդումները, այդուհանդերձ դրանք բավականին համահունչ են Թովմա Արծրունու պատումին: Դրասխանակերտցու մոտ ևս խոսքը ոչ թե Հայոց թագավորության հիմնադրման, այլ վեականգնման մասին է. «Յեպ ամենեցուն սոցա Պարոյր անուն՝ յազգէ Հայկայ. աստանօր զանազգիսն ՚ի բաց քեալ

¹¹ **Յականյան Ռ.**, Էթնոքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում ..., էջ 193, 194:

հերքեալ՝ եւ զնահապետութիւն ազգի իւրոյ վերստին նորոգեալ պայազարէր: Սա ճոխարար պսակի թագնկալութեամբ ընդ առաջին ՚ի Հայս. զի Վարբակէս գաւառով Մեդացի ՚ի քաջաց արանց բարեկամս իւր կազմեալ առաւորութեամբ բազկաւ, ընդ որս եւ զքաջն եւ զաջողակն մեր Պարոյր յինքն՝ ձեւ եւ շուք թագաւորութեան նմա դնէր եւ նորօք հանդերձ յինքն գրաւեալ ՚ի Սարդանապաղղայ զթագաւորութիւնն՝ տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի»¹²:

1.6. Ուխտանես:

Ուխտանես եպիսկոպոսը X դարի պատմիչ է: Ուխտանեսը, Պարոյրին անդրադառնալով, պարտադիր նշում է, որ հիշատակությունը հղված է ըստ Մովսես Խորենացու: Նա Պարոյրին համարում է. «... որ պսակեցաւ մեզ առաջին թագաւոր ի Վարբակայ»¹³: Պատմիչի ամբողջական հիշատակությունը հետևյալն է՝ «Թագաւորէ մեզ առաջին թագաւոր Պարոյր պսակեալ ի Վարբակայ ի Մարաց առաջին թագաւորէն՝ բազկակից իւր առնելով զմերն Պարոյր: Քանզի Վարբակէս գաւառաւ Մեդացի էր՝ ասէ մեզ ստուգաբանելով պատմագիրն Մովսէս, եւ խորամանկութեամբն իւրով տիրէ Ասորեստանի եւ Նինուէի. եւ զքաջն մեր նախարար յինքն յարեցուցեալ զՊարոյր, թագաւորեցուցանէ զնա ...»¹⁴:

¹² **Յովհաննէս Դրասխանակերացի**, Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ հատոր, Ժ դար, գիրք Ա, Անթիլիաս, 2010, էջ 367: **Յովհաննէս կաթողիկոսի Դրասխանակերացիոյ** Պատմութիւն Հայոց, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունը՝ Գ. Բ. Թոսունյանի, Երևան, 1996, էջ 22:

¹³ **Ուխտանէս Եպիսկոպոս**, Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ հատոր, Ժ դար, գիրք Բ, Անթիլիաս, 2010, ԺԹ, էջ 464; **Ուխտանէս Եպիսկոպոս** Հայոց պատմութիւն, թարգմանութիւնը, առաջաբանը եւ ծանոթագրութիւնները՝ Վարազ Առաքելեանի, խմբագիր՝ Ալ. Յակոբեան, Եր., 2006, ԺԹ, էջ 43:

¹⁴ **Ուխտանէս Եպիսկոպոս**, Մատենագիրք Հայոց, ԻԳ, էջ 466: **Նույնի՝** Հայոց պատմութիւն, էջ 46:

1.7. Սամուել Անեցի:

Սամուել Անեցին XI դարի պատմիչ է և ի թիվս այլ գործերի՝ կազմել է նաև «Ժամանակագրություն» աշխատությունը, որտեղ *«Իսկ Վարբակէս զԲելեսիս, Բաբիլոնի արքայ կացուցեալ, որպէս զմերն Պարոյր պսակեալ, վասն աւզնականութեան գտեալ եւ ի նմանէ եւս, ինքն ի Մարս փոխեաց զիշխանութիւնն Ատրեսւրանեաց»*¹⁵:

Ապա և շարունակում է. *«Այս Պարոյր որդի Սկայորդոյ Հայկազնի, աւզնական լեալ Վարբակայ Մարի, բառնան զթագաւորութիւնն ի Սարդանապաղոյայ: Եւ թագ եղեալ սմա Վարբակայ, լեալ առաջին պսակաւոր ի Հայկազնեաց»*¹⁶:

Ինչպես երևում է, Սամուել Անեցու հիշատակությունը նույնպես համահունչ է Մովսես Խորենացու հիշատակությանը:

Պարոյր թագավորին այս կամ այն չափով անդրադարձել են նաև այլ պատմիչներ, այդ թվում՝ Վարդան Արևելցին և այլք, սակայն նրանց հիշատակությունները նույնպես չեն տարբերվում միմյանցից, և բոլորն էլ որպես հիմք ելնում են Պատմահոր հիշատակություններից:

1.8. Խաչատուր Զուղայեցի:

XVIII դարի հեղինակ Խաչատուր Զուղայեցուն իրավամբ կարելի է որպես «վերջին» պատմիչ համարել: Խաչատուր Զուղայեցին ստեղծագործել է Մ. Չամչյանցին գրեթե

¹⁵ **Սամուելի Անեցի եւ շարունակողներ**, Ժամանակագրութիւն, աշխատասիրութեամբ՝ Գարեն Մաթեոսյանի, խմբագիր՝ Վ. Տեր-Ղեւոնդյան, Երևան, 2014, էջ 96: **Սամուելի քահանայի Անեցիոյ** Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոյ մինչեւ ի ներկայս, յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելումներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 43, 46:

¹⁶ **Սամուելի Անեցի եւ շարունակողներ**, Ժամանակագրութիւն, էջ 110:

զուգահեռ կամ քիչ ավելի ուշ: Պետք է արձանագրել, որ թեմայի առումով էս. Ջուղայեցու մեկնաբանությունը չի հեռանում Մ. Խորենացու վերոհիշյալ հիշատակությունից. «*Բայց յեւոյ Վարբակէս զօրավարն մեղացւոց, այսինքն քրդաց՝ սպան զՍարդանապալ արքայն ասորեստանեայց, օգնականութեամբն Պարոյրայ Հայոց արքային ... Եւ այս Վարբակէս՝ թագաւորեցոյց ի Բաբելօն ի վերայ քաղղեացւոց զԲէլասիս ընկերակից իւր, և ի վերայ հայոց՝ զՊարոյր զօրավիգ իւր յորդւոց և ի տոհմէ Հայկայ*»¹⁷:

Ինչպես տեսանք, միայն Սեբեոսը, որի մոտ ընդհանրապես խոսք չկա Պարոյր Հայկազնի մասին, և Թովմա Արծրունու ու Հովհաննես Դրասխանակերտցու հիշատակություններն էին, որ տարբերվում էին Պատմահոր հիշատակություններից: Այս վերջին երկու պատմիչների մոտ թագավորություն որպես այդպիսին չի ստեղծվում, այլ վերականգնվում է, իսկ Պարոյրն էլ հանդես է գալիս որպես թագավորությունը վերականգնող առաջին թագավոր:

2. Պատմագրություն

1784-1786 թթ., Մխիթարյան միաբանության ականավոր դեմքերից մեկը՝ վարդապետ Միքայել Չամչյանցը (1736-1823 թթ.), որն իրավամբ համարվում է հայ նոր պատմագրության հիմնադիրը, Վենետիկում հրատարակեց «Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տեառն 1784» եռահատոր աշխատանքը: Եվ քանի որ XIX դարի հայ պատմագիտական միտքն իր ժամանակագրության հիմքը սկսում է Մ. Չամչյանցի աշխատությամբ, ան-

¹⁷ **Խաչատուր Աբեղայի Ջուղայեցու** Պատմութիւն Պարսից, աշխատութեամբ Բարզէն Վարդապետի Աղաւելեանց, Վաղարշապատ, 1905, էջ 17, 18:

հրաժեշտ ենք համարում նախ անդրադառնալ նրա վերլուծությանը:

Մ. Չամչյանցն իր աշխատությունը կազմում է պատմահամեմատական և սուր քննադատական դիրքերից՝ հայ աղբյուրները համեմատելով և համադրելով անտիկ և այլ աղբյուրների հետ: Նա կազմել է ժամանակագրություն և պարբերացրել հայոց պատմությունը: Պետք է արձանագրել, սակայն, որ Մ. Չամչյանցը միշտ չէ, որ հավատարիմ է լինում իր աղբյուրին:

Որպես ասվածի վառ օրինակ՝ Պատմահայր Մովսես Խորենացու և նրան հաջորդող մի շարք պատմիչների մոտ¹⁸ Բաբելոնի արքա Նաբուգոդոնոսորի (մ.թ.ա. 605-562 թթ.) ժամանակակից Հրաչյա արքան¹⁹ Մ. Չամչյանցի մոտ վեր է ածվել Հայկակի: Վերջինիս առումով Մ. Չամչյանցը նշում է. « ... բայց այս բան երևի փոփոխեալ 'ի գրագրաց ըստ տեղոյն և ըստ անուան զի 'ի հաշուել զժամանակ Հրաչէի և Նաբուգոդոնոսորայ' Հրաչէայ համարի լինել իբր 70 ամօք յառաջ քան զնա ... Իսկ եթէ չգուցէ յայսմ վրիպակ գրագրաց, ասելի է՝ թէ Խորենացին ո՛չ ըստ իւր կարծեաց դնէ այդպէս, այլ՝ ըստ այլոց. քանզի ո՛չ ասէ՝ թէ այսպէս եղև, այլ՝ թէ այսպէս ասեն. և զի ժամանակ եղելոցն ո՛չ անկանի յաւուրս Հրաչէի, այլ՝ Հայկակայ, հարկ լինի ասել՝ թէ յաւուրս Հայկակայ եղև զալն Շամբապայ»²⁰:

¹⁸ Թերևս կրկին բացառություն է կազմում Սեբեոսը: Այս խնդրի առումով առաջիկայում պատրաստվում ենք հանդես գալ առանձին աշխատանքով:

¹⁹ **Մովսիսի Խորենացույ** Պատմություն Հայոց, I, ԻԲ:

²⁰ **Չամչյանց Մ.**, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հատոր 1, Վենետիկ, 1784 (= Երևան, 1985), էջ 101, իսկ հեղինակի հիմնավորումը տե՛ս էջ 181: Եվ սա այն Հայկակն է, որի թագավորության հիմնադիր լինելն իբր բացահայտել է (առանց հղելու Մ. Չամչյանցի վերոհիշյալ տողերը) Ա. Մուշեղյանը՝ Տիգրանի հավաքական կերպարը՝ ազգային համախմբման խորհրդանիշ (ըստ հայ և օտար հնագույն աղ-

Անդրադառնալով Պարոյրին՝ Մ. Չամչյանցը նշում է. «Պարոյր յաջորդեալ հօր իւրոյ Սկայորդոյ յերկրորդ ամի շինուե Հռովմայ»²¹: Այսինքն, ըստ Չամչյանցի Պարոյրը Սկայորդուն պետք է, որ հաջորդած լինի մ.թ.ա. 752/751 թթ.-ին, սակայն հեղինակի մոտ հանդիպում ենք՝ մ.թ.ա. 747/746 թթ.-ին: Քանի որ, ըստ Մ. Չամչյանցի ժամանակագրության, Հռոմը հիմնադրվել է մ.թ.ա. 749/748 թթ.²², իսկ Պարոյրը Մարաց թագավոր Վարբակեսից «թագավորության շուք և պատիվ» ստացել է մ.թ.ա. 743 թվականին՝ «743 ամօք յառաջ քան զծնունդ Քրիստոսի»²³ և «պերճանալով արքայական ճոխությամբ», բազում բարեկարգումներ է կատարում և խաղաղությամբ 43 /ԽԳ/ տարի կառավարելուց հետո մահանում Հռոմի հիմնադրման 50-րդ տարում²⁴:

Այսպիսով, եթե առաջնորդվենք Միքայել Չամչյանցի ժամանակագրությամբ, կստացվի, որ Պարոյր Հայկազնը որպես թագավոր կառավարել է մ.թ.ա. 743-700 թթ., իսկ իշխանության գլուխ է եղել մ.թ.ա. 748 թ.-ից: Եվ քանի որ այսօր հայտնի է Նինվեի անկման ստույգ թվականը՝ մ.թ.ա. 612 թ., և եթե Չամչյանցի մ.թ.ա. 743 թ.-ից հանենք հարյուր տարի, ապա տեսականորեն կստանանք մ.թ.ա. 643 թ., իսկ կառավարման թվականները՝ մ.թ.ա. 643-600 թթ.: Սակայն այս մ.թ.ա. 643 թ.-ից էլ պետք է հանել 31 տարի, քանի որ, ինչպես տեսանք, աղբյուրները որպես Պարոյրի թագադրման թվական նշում են մ.թ.ա. 612 թվականը, ապա

բյուրների), Մովսես Խորենացու ծննդյան 1600-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտաժողով, 25 նոյեմբերի 2010, ՎՊՄԻ գիտաժողովի նյութեր, Վանաձոր, 2011, էջ 20-56, նույն հեղինակի այլ աշխատանքներ, և այլք:

²¹ Չամչյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 96:

²² Չամչյանց Մ., նշվ. աշխ., հատոր 3, Վենետիկ, 1786 (= Երևան, 1984), էջ 31:

²³ Չամչյանց Մ., նշվ. աշխ., հատոր 1, էջ 97, հատոր 3, էջ 32:

²⁴ Չամչյանց Մ., նշվ. աշխ., հատոր 1, էջ 101, հատոր 3, էջ 32:

ստացվում է, որ Պարոյրը իշխել է մ.թ.ա. 643-612 թթ.²⁵ որպես նահապետ-իշխան, իսկ մ.թ.ա. 612-600 թթ.²⁶ որպես թագավոր:

Սակայն այս ժամանակագրական հաշվարկները, որ գալիս են Մ. Չամչյանից, դեռ ոչինչ չեն նշանակում: Նախ պետք է ապացուցել Պարոյրի պատմական անձ լինելու հանգամանքը, որը, սակայն, ներկայիս աղբյուրագիտական սուղ պայմաններում գրեթե անհնար է:

Միքայել Չամչյանցի ժամանակագրությունը հետագայում խմբագրման է ենթարկվել նաև Ղևոնդ Ալիշանի կողմից²⁵: Վերջինս նույնպես Պարոյրին առաջին թագավոր էր համարում. «... մինչեւ ի սկիզբն առաջին թագաւորութեան ազգիս ի Պարուրայ Հայկազնոյ»²⁶: Անտիկ և հայ միջնադարյան աղբյուրների և Մ. Չամչյանցի ժամանակագրության համադրության արդյունքում Ղ. Ալիշանը նույնպես փորձ է կատարում որոշակիացնելու Պարոյրի գործունեության ժամանակաշրջանը²⁷: Ղ. Ալիշանը Պարոյր Սկայորդուն՝ որպես Հայոց առաջին թագավորի, անդրադառնում է նաև իր «Հայապատում» աշխատանքի մեջ²⁸:

Միքայել Չամչյանցից հետո և մասնավորապես սկսած XIX դարի երկրորդ կեսից՝ ոչ միայն նշանավորվեց հայոց պատմության ուսումնասիրման ամբողջական և քննադատական մի փուլով, այլև շատ ու շատ խնդիրների ժխտողականության դիրքերից ու վերաշարադրմամբ:

Այսպես, Հովսեփ Գաթրճյանն իր «Տիեզերական պատմության» մեջ, անդրադառնալով խնդրին, բացի Պարոյրի

²⁵ Ալիշան Ղ., Հայաստան յառաջ քան զլինելն Հայաստան, Վենետիկ, 1904, էջ 199-233:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 199, 223:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 200-219:

²⁸ Ալիշան Ղ., Հայապատում: Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 42-44:

գործունեության կոնկրետ շրջանակների թվագրումից՝ մ.թ.ա. 610-606 թթ. ընկած ժամանակահատվածով, գրեթե կրկնում է պատմահոր հիշատակությունը. «Յեպ կալոյ Մարաց յեբս առ Դիովկավ յամի 714 յԱսորեստանեաց՝ ստէպ պատերազմ էր նոցա ընդ սոցա յեբուսպ (նախ քան զ610) միաբանեցաւ եւ Պարոյր ընդ արքային Մարաց (Կիաքսարայ Ա.) ընդդէմ Ասորեստանեացն՝ ընկալեալ ի նմանէ խոստումն թագաւորելոյ Հայոց աշխարհին»²⁹:

Գրքի վերջում գետեղված «Տախտակ ժամանակակցական»-ում Հ. Գաթրճյանը Պարոյր Հայկազնի կառավարումը թվագրում է մ.թ.ա. 635-600 թթ.-ով³⁰, իսկ Ասորեստանի անկումը նա թվագրում է մ.թ.ա. 606 թվականով³¹: Այդուհանդերձ, Հ. Գաթրճյանը նշում է. «...այսպէս եւեթ հնար է միաբանել զբանս Խորենացոյն ընդ ստոյգ ժամանակագրութեան»³²:

Մովսես Խորենացու և նրա հաջորդների հիշատակություններին նախապատվություն էր տալիս նաև Կարապետ Եզյանը³³:

Բավականին հետաքրքիր է նաև Անտոն Գարագաշյանի մոտեցումը: Նա, ինչպես նրա շատ ու շատ ժամանակակիցներ, փորձելով ստեղծել Հայոց քննական պատմությունը, հայ միջնադարյան պատմիչների ու անտիկ հեղինակների հիշատակությունների համադրման արդյունքում փաստացի ոչ միայն քննադատում ու մերժում էր Խորենացու հիշատակությունները՝ դրանք «կեղծ» անվանելով, այլև կաս-

²⁹ **Գաթրճեանց Յ.**, Տիեզերական պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցմեր ժամանակս, Հատոր Ա, Հին պատմութիւն, Վիէննա, 1849, էջ 104:

³⁰ **Նույն տեղում**, էջ 610:

³¹ **Նույն տեղում**, էջ 85, 116, 122, 318:

³² **Նույն տեղում**, էջ 104, ծնթ. 1:

³³ **Չэов Г.**, Внутренний быт древней Армении, Санкт-Петербург, 1859.

կաճի տակ էր վերցնում նաև նրա ապրած ժամանակաշրջանը: Այդուհանդերձ, նա համարում էր, որ բոլոր հայկազունիները հայեր էին: Անդրադառնալով Հովհաննես Դրասխանակերտցուն, ով Պարույրի նախորդներին բնիկ հայ չէր համարում, նշում է.

«Կոչելի Խորենացւոյն զՊարույր և զյաջորդս նորա «բնիկ, արեանառու և հարազատ» ոչ թէ կը ցուցանէ, թէ քան զնոսա առաջինք օտարազգի էին, քանզի Պարուրի նախորդն Սկայորդի ... հայր էր Պարուրի, այլ Խորենացին հաւանականապէս զՊարուրեանս, իբրև Հայկայ սերունդ՝ կը կոչէ բնիկ և հարազատ, համեմատութեամբ յաջորդ հարըստութեան Արշակունեաց զորս օտարազգի կը համարէր»³⁴:

Ինչևէ, անդրադառնալով խնդրին, Ա. Գարագաշյանը նշում էր. *«Ինչպէս ուրիշ հայ իշխանաց յիշելոց ի Խորենացւոյն նույնպէս Պարուրի գալով՝ չունինք ամենևին ապացոյց, թէ այսու անուամբ եղաւ իշխան կամ թագաւոր Հայոց»³⁵:*

Ինչպէս արդեն նշվեց, XIX դարի երկրորդ կեսը նշանավորվեց Հայոց պատմության ամբողջական և քննադատական վերաշարադրմամբ: Նոր պայմաններում մի շարք հեղինակներ, ինչպիսիք էին Բ. Պատկանյանը³⁶, Գ. Խալաթյանը³⁷, Մ. Էմինը³⁸ և այլք, հանդես եկան Մ. Խորենացու

³⁴ **Գարագաշեան Ա.Ս.**, Քննական պատմութիւն Հայոց, ըստ նորագոյն պատմական, լեզուաբանական եւ բանասիրական տեղեկութեանց, Մասն Ա., Նախնական ժամանակ, Թիֆլիս, 1895, էջ 184, 185:

³⁵ **Նույն տեղում**, էջ 183 (Պարուրի մասին մանրամասն տե՛ս էջ 180-187):

³⁶ **Патканов К.**, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, Санкт-Петербург, 1881.

³⁷ **Халатьянц Г.**, Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского, Москва, 1896, стр 106-125.

³⁸ **Эмин Н.**, Древний эпосъ Армянскій, Москва, 1881, стр. 20-30. **Его же**, Династический список Хайкидов в истории Армении Моисея Хоренского и хронологическая их таблица у О. Михаила Чамчяна, Москва, 1884, стр. 3 и сл. Տե՛ս նաև՝ Исследования и статьи Н.О. Эмина по армянской мифологии,

600 թվականին կառավարում է նրա որդի Հրաչյան⁴³: Հետաքրքիր է Հրաչյայի առումով հեղինակի նկատառումը: Նա նշում է, որ ոմանք Ուրարտուի Ուրսային (Ռուսա) համարում են Հրաչեայ կամ Հրչե⁴⁴: Հետաքրքիր է, սակայն, որ բոլոր Հայկազունիներին Ս. Պալասանյանը հայ էր համարում:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը կարելի է վստահաբար նշել, որ XIX դարի հայ պատմագրությունը դարձավ այն կարևորագույն հիմքը, որի հիմքերի վրա հետագայում՝ XX դարում, պիտի զարգանար հայագիտությունը:

Աշխատանքը ցանկանում ենք եզրափակել Եղիա Քասունու հետևյալ մեկնաբանությամբ. «Այսուամենայնի, ոմանք նոյնիսկ անոնցմէ որ անժխտելի կը գտնեն բեւեռագիր յիշատակարանաց վկայութիւնները, տակաւին չեն ուզեր բոլորովին հրաժարիլ այդ հնաւանդ բարոյավէպերու կամ աւանդավէպերու արտաքին ձեւէն և զանոնք իրենց ամէն մանրամասնութիւններով իրական պատմութիւն սեպելու կը ջանան: Այսպիսիներ պատեհ տեղ մըն ալ կը գտնեն արձանագրութեանց ընծեռած տեղեկութիւններն աւանդականին մէջ ներմուծելու (թէեւ քիչ մը քաշկոտելով ու այլափոխելով թէ՛ աւանդութեան և թէ՛ իրական դէպքերու ցուցմունքները,) այսինքն՝ այն ընդարձակ բացութեան մէջ զոր թողած է Խորենացին»⁴⁵:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 43, 44:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 38:

⁴⁵ Քասունի Ե.Ս., Նախնական Հայաստան (Հայաստանի քննական պատմութիւնը Նորքարյան շրջանէն 600 Ն.Ք.), Պէյրուք, 1950, էջ 700:

**PARUYR HAYKAZN IN ARMENIAN HISTORIOGRAPHY
OF THE XIX CENTURY**

Keywords: Paruyr Haykazn, Armenian king, Movses Khorenatsi, Sebeos, Movses Kaghankatvatsi, Tovma Artsruni, Hovhannes Draskhanakertsi, Ukhtanes, Samuel Anetsi, Mikayel Chamchyants, Armenian historiography of the XIX century.

The article discusses all available source material on Paruyr Haykazn and prominent figures of the XIX century Armenian historiography, including H. Ghatrchyan's, A. Garagashyan's, K. Patkanyan's, N. Emin's, G. Khalatatyants', S. Palasanyan's views. Particular attention was paid to Mikayel Chamchyants' viewpoints and chronology.

Summing up the above, it can be surely stated that the Armenian historiography of the XIX century became the most important basis on which the Armenian studies developed in the XX century.